

Actualitat de la teoria lul·liana dels correlatius connaturals*

Esteve JAULENT

Instituto Brasileiro de Filosofia e Ciência Raimundo Lúlio (Ramon Llull)

RESUM: Amb la seva teoria dels correlatius connaturals, Ramon Llull pretén explicar com es lliga l'acció amb el que és actiu i amb el que és activable. Si tenim en compte que Llull creu que totes les realitats són començades per uns principis universalíssims que són actius, comprendrem la importància que va acabar tenint aquesta teoria sobre els correlatius en el seu pensament. De fet, Llull només va considerar completa la seva Art quan pensà que la formulació de la teoria dels correlatius havia arribat a la maduració total. L'any 1310 va acabar el *Llibre dels correlatius connaturalis* amb el qual es proposà d'aplicar aquesta teoria als diversos camps de la realitat. En aquesta comunicació, se segueix aquesta obra, es fa un resum de la teoria i s'indica breument que l'Art busca unificar sota la perspectiva de l'activitat correlativa tots els coneixements que es poden obtenir de la realitat. Finalment, s'il·luminen alguns temes actuals de la filosofia i de la teologia sota la perspectiva dels correlatius: l'univers, la teoria de coneixement, la demostració lògica, la Trinitat divina i les relacions entre la fe i la raó.

PARAULES CLAU: Ramon Llull, correlatius, art lul·liana, teoria del coneixement.

Ramon Llull va acabar el *Llibre dels correlatius connaturalis*¹ el mes de març de l'any 1310, a París. El seu principal propòsit en escriure'l era aplicar la seva teoria correlativa,² en aquell temps ja madura en la seva formulació, als diversos camps del conèixer, espirituals o corporals.³ Si Aristòtil va descobrir l'acte i sant Tomàs l'aplicà

* Agraïxo als professors Jordi Gayà i Alexander Fidora els comentaris i les suggerències fets durant l'elaboració d'aquest treball.

1. Versió llatina editada per Brepols, Turnholt, 1988, al tom VI de les ROL (núm. 159 del catàleg), *Raimundo Lulli Opera Latina*, volum XXXIII de la col·lecció «Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis», p. 117-152.

2. Llull empra aquí la terminologia clàssica de la lògica medieval que anomenava de correlatius als extrems d'una relació. La correlativitat és, doncs, un tipus d'oposició entre dos conceptes o també entre dos termes.

3. Vegeu Jordi GAYÀ, *La teoria luliana de los correlativos*, Palma de Mallorca, 1979, p. 190.

al ser de la substància, Llull il·luminà moltíssim la constitució dels ens, considerats tant en si mateixos com en el pensament, en mostrar l'estructura correlativa dels seus actes.

Ja en els seus primers escrits, Llull deixa entreveure el seu desig de sistematització de tota la realitat. Aquest desig es plasma en les diferents formulacions del seu *Art*, que al llarg de més de trenta anys, del 1274 al 1307 —del *Llibre de contemplació* a l'*Ars generalis ultima*—, donen per fet que tota realitat, des de la suprema fins a la més ínfima, substancial o accidental, es constitueix per una barreja d'uns principis reals, universalíssims i actius.

En la versió final definitiva, l'*Ars generalis ultima* presenta divuit principis; un primer grup de nou: bondat, grandesa, eternitat o duració, poder, saviesa o enteniment, voluntat, virtut, veritat i glòria, i un de segon d'uns altres nou, també generalíssims: diferència, concordança, contrarietat, principi, mitjà, fi, majoritat, igualtat i minoritat.⁴ Alguns d'aquests principis són substancials; d'altres, accidentals. La contrarietat, per exemple, sempre és un accident.⁵

Considerats en Déu, Llull denominarà dignitats⁶ aquests principis i, usant l'analogia, dirà que en Déu cadascun d'ells és infinit, convertible amb els altres i amb l'essència divina;⁷ mentre que, en les criatures, els principis són sempre finits.

Aquests principis generalíssims són sempre actius i sense ells res no podria estar en acte. Per això, uns ajuden a entendre millor els altres, ja que tots ells, amb els seus actes mutus i les seves influències respectives, «concorden» entre ells mateixos. La «contrarietat» sorgeix quan es destrueix aquesta «concordança»; el «principi» ha de principiar tot el que és principiat; a través del «mitjà», el «principi» ateny el seu «fi» i la seva perfecció, per la qual cosa la raó de fi ha de ser també un principi necessari. Llull classifica el principi que tendeix a un fi encara no posseït com a principi menor, per això existiran en les coses els principis de «majoritat», «igualtat» i «minoritat», sense els quals no podria haver-hi ordre, pau o tranquil·litat, ni res mogut de menor a més gran, sinó només confusió i separació i, per tant, absència de coneixement i operació. Els principis generalíssims adquireixen també, així, una eficàcia cognoscitiva i es tornen els supremes principis del conèixer.

Llull, a poc a poc, entengué millor l'activitat dels principis i així va guanyar forma, per explicar-la, la seva teoria correlativa. Cabria resumir-la així: no pot haver-hi activitat sense un terme *a quo* i un altre *ad quem*, és a dir, un principi i una fi, o un

4. Vegeu Ramon LLULL, *Ars generalis ultima*, al tom XIV de les ROL (núm. 128 del catàleg), p. 21-22, l. 1-41.

5. Ramon LLULL, *Ars generalis...*, p. 22, l. 42-43.

6. Com que Déu posseeix eternament els fins de la seva activitat, no pot haver-hi «minoritat» en Ell, així com tampoc trobarem en Déu cap principi accidental.

7. Vegeu Ramon LLULL, *Liber correlativorum innatorum*, al tom VI de les ROL (núm. 159 del catàleg), p. 140, l. 367-371: «Probavimus ergo correlativa bonitatis esse distincta relative, ita quod unum non est aliud secundum suam vocem et numerum. Sunt autem per essentiam eadem bonitas simplex et indivisa. Ipsa autem tria correlativa sunt personae divinae, quas inquirimus.»

agent i un pacient. Si els principis de la realitat són actius, s'ha de considerar necessàriament cadascun d'ells sota aquesta connatural pluralitat. En cada principi es trobarà, doncs, un nucli o propietat activa, un nucli o propietat passiva i l'acte que els connecta. Aquests tres elements són realment distints i constitueixen junts l'única essència del principi.

Llull defineix els principis, per tant, correlativament. Per exemple, «la Bondat és l'ens per raó del qual el que és bo actua el bo (el concret del bé)»,⁸ diu. Dit d'una altra manera, la bondat és el que explica que un subjecte bo només pugui ser tal si, per raó d'ella, actua el bo. És una definició que es basa en l'activitat d'un subjecte actiu. Només s'és i s'és bo per la bondat.⁹ Procedeix de la mateixa manera en definir els altres principis, i també en definir els ens, les essències, les potències o facultats dels ens, la divinitat, l'univers, les operacions, etc.

Clarament es deixa veure en l'*opus* lul·lià que, entre les possibles maneres de definir, Llull prefereix aquella que defineix per l'acte. Cada cosa, diu, té «el seu acte propi»,¹⁰ i és per aquest «acte propi» i els seus correlatius que la coneixem. Per això, anomena els correlatius «coessencials», ja que per ells la cosa que definim és, i és una determinada unitat i naturalesa: cada ens arriba a ser tal, i roman en el que és, per la seva activitat.¹¹

Vegem-ho millor. Cada ens es constitueix en la seva realitat concreta gràcies a una barreja dels principis. Però aquesta barreja és correlativa, és a dir, prové de la unió de tres elements. Primer, els nuclis actius (potència activa) de cada principi —que Llull denomina mitjançant el sufix *-iu*—, presos en conjunt; en segon lloc, els nuclis passius (també anomenats «objectes») de cada principi —denominats pel sufix *-able*—, presos en conjunt; i, finalment, els diversos actes —denominats pel sufix *-ar*—, que en cada principi connecten els *-ius* amb els *-ables*, també presos conjuntament. La unió d'aquests tres conjunts constitueix la naturalesa pròpia de l'ens concret que s'es-

8. Vegeu Ramon LLULL, *Ars generalis...*, p. 21, l. 5: «Bonitas est ens, ratione cuius bonum agit bonum.»

9. Creiem que s'ha de rebutjar qualsevol temptativa de convertir la metafísica lul·liana en una metafísica de l'acció, és a dir, una metafísica que situï el moviment com a primer principi de la realitat. Així també pensa Francesc Canals Vidal, que, referint-se a la definició lul·liana de la bondat, escriu: «No dudo que algunos crearán leer aquí una primacia de lo dinámico sobre lo entitativo, de la acción sobre el ser, de la autorrealización sobre la sustantividad, y crearán que el Doctor Iluminado nos dice que lo bueno se hace a sí mismo bueno en la comunicación del bien. Esta lectura sería totalmente contradictoria con el pensamiento del Doctor Iluminado que dice (...), *no bonifica si meteix car es bo.*» Vegeu Francesc CANALS VIDAL, «La demostración de la Trinidad en Ramón Llull», *Estudios Lulianos* (Palma de Mallorca), vol. XXV, fasc. 1 (1981-1983), p. 5-23.

10. La teoria lul·liana dels «actes propis i apropiats» és bàsica per entendre el seu sistema. Vegeu Ramon LLULL, *Lògica nova*, NEORL, IV, p. 51: «Si acció e forma se convertexen en lo subyet en que son. E responem d[i]visén, so es que es acció primitiva (actes propis) e acció secundaria (actes apropiats). Primitiva es substancial o substantiva qui ab si matexa e ab la sua propria materia constituex substancia general, constituída de forma e de matèria substancial. E aytal acció es dita esser convertida ab la sua forma. Enperó la acció secundaria que es actus de la primera forma, en genre de accident posada, ab forma accidental se convertex, axí con calor que.s convertex ab la sua acció, so es ab la sua activitat.»

11. Vegeu la nota 9, especialment la part final de la citació de Francesc Canals Vidal.

tigui examinant (potència + objecte + acte), sigui una substància, un accident, una potència, etcètera.

Com era d'esperar, Llull tracta de manera diferent l'ens suprem i els ens creats. Si en ambdós hi ha barreja de principis, en l'ens suprem aquests principis i els seus correlatius són infinits i cadascun d'ells és idèntic a l'essència divina. Déu és la bondat —si per exemple ens fixem en la bondat—, i aquesta bondat està constituïda pels tres correlatius: un bonificatiu, un bonificable i un bonificar. Com que en Déu l'acte de la bondat és infinit i etern, els tres correlatius constituïxen un únic bonificat: el bonificable, el bonificatiu i l'acte de bonificar, encara que siguin distints entre si segons el seu nom i nombre, són idèntics, cadascun d'ells, al bonificat.¹² I el mateix es podria dir dels altres principis, sempre i exclusivament considerats en la divinitat.

En els éssers creats, Llull afirma que els seus principis no són infinits i, per tant, la seva barreja és diferent. L'operativitat dels ens creats, per ser finits els seus principis, no es basta a si mateixa i han de tenir un terme *ad quem* extern per a completar-se. Per això, els ens creats, a més de dependre del Creador, depenen també entre si per a completar-se i perfeccionar-se entitativament. Caldria dir que es troben *in fieri*. Continuant amb l'exemple anterior i examinant únicament la «bondat» d'un determinat ens creat, constatarem que en ell els correlatius de la seva bondat no són convertibles. En l'ens creat bonificat —pel seu acte de bonificar, pel seu bonificatiu i pel seu bonificable—, el bonificat no es converteix en el bonificable, perquè aquest últim està *in fieri*,¹³ mentre que el bonificat és ja un ens fet, *in facto esse*. El mateix es podria dir dels altres principis de l'ens creat. D'aquesta manera, els correlatius ajuden a entendre com un ens pot ser i al mateix temps pot romandre en el seu ésser.

A més, els correlatius no només expliquen la constitució ontològica de cada ens, sinó també la mútua interdependència que entre ells existeix i que s'acaba d'esmen-

12. Llull diu repetides vegades que el bonificatiu i el bonificable no es converteixen en les criatures. Vegeu Ramon LLULL, *Excusatio Raimundi*, tom ROL (núm. 141 del catàleg), p. 359, l. 174-181: «Bonificativum et bonificabile non convertuntur in creatis, eo quod bonificabile est in fieri, et bonificatum in facto esse.» Però sí que es converteixen en Déu, si bé són distints. Continua: «Sed in Deo convertuntur, propter hoc quia actus bonitatis est infinitus et aeternus» (Ramon LLULL, *Excusatio...*, p. 359, l. 179-181). En Déu, segons Llull, passa el següent. El bonificable i el bonificar intrínsecs són infinitament proporcionals al bonificatiu infinit. I això també es pot afirmar de les altres dignitats. És a dir, Llull no diu que els correlatius en Déu són idèntics —no ho pot pas dir—, sinó que diu que la relació entre ells és infinita, permanent i intacta. No afirma que les persones divines són les relacions, sinó que les relacions entre elles són infinitament proporcionals. És la manera que ell té de no dir que les persones són idèntiques. Al *Liber correlativorum...* (p. 140, l. 355-360), diu: «et ideo necessarium est, quod in ipsa bonitate bonificativus, bonificabile et bonificare personaliter sint distincta, ut relatio infinita remaneat integra et illaesa, ita quod bonificabile intrinsecum infinite proportionetur suo bonificativo infinito, et sic de bonificare.» Les relacions entre les persones són infinitament proporcionals (és a dir, semblants, en part igual i en part diferent), i per això diu que els tres correlatius són personalment diferents.

13. Vegeu Jordi GAYA, *La teoria...* A la pàgina 122 diu que Llull, al *Liber de potentia, obiecto et actu*, afirma que «omnis actus definitus per definitionem ante dicta est factus et est in fieri» (I, 3(7)). La definició «ante dictam» és «actum est operatio, quae exit de potentia et obiecto.»

tar. Efectivament, els ens es comuniquen els uns amb els altres mitjançant els anomenats per Llull «actes apropiats», que, segons ell diu, cada ens rep en els seus «actes propis». Així, per exemple, els ens que posseïxen la capacitat de conèixer —Déu, els àngels, els homes i els animals—, cadascun a la seva manera, *diversimode*, reben mitjançant «actes apropiats» els *-ables* externs (els objectes externs) en la seva passió interna, en els seus *-ables* interns.¹⁴ D'aquesta manera, els ens creats van perfeccionant-se en el seu ésser adquirint una naturalesa apropiada.¹⁵

En breus línies, així es resumeix la teoria correlativa lul·liana.

No obstant això, ignorar que l'estructura entitativa i l'operativitat dels ens és correlativa va portar, segons diu Llull al final del *Llibre dels correlatius connaturalis*, molts inconvenients als pensadors antics.¹⁶

Encara que sens dubte siguin veritables aquestes últimes paraules, també cal reconèixer que resulta molt complicat unificar tots els coneixements sobre la realitat, i la pròpia realitat, sota la perspectiva de l'activitat correlativa. No s'intentarà en aquestes poques pàgines explicar com Llull ho va aconseguir. Sembla suficient dir que precisament per a liquidar una tasca tan complicada va compondre l'*Art*. El secret del seu funcionament, no obstant això, és simple: com tot coneixement, es fa sempre mitjançant una semblança del conegut en el coneixedor,¹⁷ els procediments de l'*Ars* serveixen per a comparar dos actes, el de la semblança en el coneixedor amb el del coneixedor en acte de conèixer.

14. L'activitat apropiada, també denominada accidental, és instrument de l'activitat pròpia, també denominada substancial. Vegeu Ramon LLULL, *Lògica nova*, p. 52, on, parlant de l'acció accidental, diu: «E no a de que sia materialment, com sia simple forma accidental. Emperó, aquella es sotsmesa a acció substancial de que es instrumenta ab que obra.» Llull diu també que l'activitat pròpia es nodreix de l'activitat apropiada, és a dir, els actes apropiats es tenen en els propis. En el tema del coneixement, per exemple, diu que és necessari que les passions que l'ànima té fora d'ella —al cos— imprimeixin les semblances de les coses externes dins d'ella, primer en la imaginació i, després, en l'intel·ligible de dins, en el qual l'intel·lectiu entén l'intel·ligible extern. Vegeu Ramon LLULL, *Llibre d'ànima racional*, col·l. «Obres de Ramon Llull», vol. XXI, Palma de Mallorca, 1950, p. 287-288: «En quant anima no pot haver ses operacions dedins sens que no multiplich spècies defores, covén que aja de fores passions les quals imprema dedins, axí com passió per veer o per altre sen impremta en la himaginació, e de la ymaginació en la intelligibilitat dedins, en la qual l entellectiu la intelligibilitat defores entén e consira e fa judici.»

15. Vegeu Ramon LLULL, *Lògica nova*, p. 51: «Si acció e forma se convertexen en lo subyet en que son. E responem d[i]visén, so es que es acció primitiva e acció secundaria. Primitiva es substancial o substantiva qui ab si mateixa e ab la sua propria materia constituex substancia general, constituïda de forma e de materia substancial. E aytal acció es dita esser convertida ab la sua forma. Enperó la acció secundaria que es actus de la primera forma, en genre de accident posada, ab forma accidental se convertex, axí con calor que.s convertex ab la sua acció, so es ab la sua activitat.»

16. Vegeu Ramon LLULL, *Liber correlativorum...*, p. 152, l. 808-810.

17. Vegeu Ramon LLULL, *Llibre d'ànima...*, p. 276: «Negen obget qui no sia conjunct ab la ànima pot ésser dintre l'ànima reyalment: axí con l ase qui no està en l'ànima qui l ase entén, mas la semblança d aquel ase és la spècia que l enteniment entén, en la qual entén en axí l ase.» Vegeu també la citació del *Liber de anima rationali*, part. 8, feta per Walter W. ARTUS, *Ramon Lull's Epistemological realism*, EL, núm. 26 (1986), p. 135: «Nullum objectum, quod non est conjunctum cum anima, potest esse intra animam realiter: sicut asinus, qui non est intra animam, quae intelligit asinum; sed similitudo illius asini est species, quam intellectus intelligit, in qua ita intelligit asinum.»

No obstant això, sí que sembla oportú mostrar a continuació com s'il·luminen sota aquesta perspectiva correlativa alguns pocs temes de la filosofia i la teologia.

Començant per la cosmologia, cal admetre que alguns dels avanços més significatius de la ciència contemporània apunten cap a una visió del cosmos en la qual la idea d'autoorganització ocupa un paper central. Aquesta autoorganització duu a la formació de noves estructures com a resultat del desplegament de dinàmismes naturals.¹⁸ En conseqüència, la idea de sistema s'està enriquint i avui ja s'accepten nous sistemes que resulten d'aquests dinàmismes, de la unió de sistemes unitaris¹⁹ —és a dir, de sistemes composts per entitats individuals— i de les seves interaccions. La cooperació en l'univers es torna cada dia més palesa; a més, els processos naturals es despleguen d'acord amb pautes dinàmiques que segueixen tendències i camins privilegiats. Un exemple d'això és l'anomenat «principi antròpic», formulat com a reflexió filosòfica sobre les dades actuals de la ciència.²⁰

Tot això duu a replantejar-se el tema de l'univers i principalment les nocions de forma i de fi de la filosofia tradicional.²¹

No seria el moment de prestar més atenció al que afirma Llull sobre la forma primera i universal per a tot l'univers? En el *Llibre dels correlatius connaturals*, nega la hipòtesi de l'absència d'una forma primera universal en la naturalesa de l'univers. Diu Llull que si aquesta forma primera universal no existís «se seguirien molts inconvenients, ja que la naturalesa no es denominaria per aquesta mateixa forma, sinó per la matèria; ni qui genera generaria la forma en el generat a partir de la seva mateixa forma, sinó de la matèria. I així el fill només dependria del pare quant a la matèria: i la matèria seria superior en la generació i la forma inferior. També la matèria particular estaria pel seu gènere en un grau més alt que la forma particular; i a més la corrupció podria venir de la forma més que de la matèria; i també la privació, i per tant la passió, estaria en un grau més alt per la matèria, que l'acció per la forma; així també amb l'instint, l'apetit i la bondat i la grandesa innates, que són els seus principis. I se seguiria que l'univers sencer seria deformat; cosa que és impossible.»²²

Llull veu, doncs, l'univers com un sistema no unitari resultant de les interaccions entre les diverses substàncies corporals. El seu pensament guanyarà més força en afirmar al final del capítol que l'univers «no és ni sensible, ni imaginable. De fet, no és un objecte de la sensibilitat ni de la imaginació, sinó només de l'intel·lecte. Així com la blancor abstracta no és sensible, ni imaginable, si no és en concret, de manera simi-

18. Vegeu Mariano ARTIGAS, *Filosofia da natureza*, São Paulo, Instituto Brasileiro de Filosofia e Ciência Raimundo Lúlio (Ramon Llull), 2005, p.165-166.

19. Es diuen unitaris perquè posseeixen un mode de ser unitari i tenen una activitat pròpia. Les substàncies són sistemes unitaris. Els sistemes no unitaris, encara que no coincideixin amb entitats individuals, tenen una certa unitat. Són agregació o barreges de sistemes unitaris, són els també anomenats sistemes d'ordre i els ecosistemes.

20. Mariano ARTIGAS, *Filosofia...*, p. 416.

21. Ídem, p. 166.

22. Ramon LLULL, *Liber correlativorum...*, p. 138-139, l. 314-324.

lar algunes parts de l'univers són sensibles i imaginables, com per exemple la pedra, la rosa i altres tals.»²³

La teoria lul·liana dels correlatius il·lumina també la doctrina tradicional sobre el coneixement.

Llull diu que els intel·ligibles en potència de les coses corporals s'entenen en acte «en el propi intel·ligible del coneixedor»,²⁴ és a dir, en la pròpia substància de l'ànima intel·lectiva. Amb altres paraules, i amb més detall, explica que l'intel·lecte humà té com a «acte propi» entendre's a si mateix, que anomena «entendre dedins».²⁵ Els actes mitjançant els quals entén les coses externes són anomenats «apropiats» i ocorren simultàniament amb l'«acte propi», de tal manera que sense l'«acte propi» d'entendre's seria impossible entendre res.²⁶ Usant el llenguatge correlatiu, diu que, en l'acte d'entendre, l'intel·lectiu ateny en si mateix la seva semblança, en la qual s'entén a si mateix, i en aquest entendre, entén també l'intel·ligible en acte, en prendre'n la semblança.²⁷ És a dir, l'objecte exterior es posseïx en un objecte interior.

Com es veu, aquesta explicació posa major èmfasi en l'ànima intel·lectiva, ja que Llull, en explicar l'acte d'entendre amb només els correlatius de l'enteniment, revela que l'ànima posseïx el seu ésser amb independència del cos. Com diu la teoria tradicional sobre el coneixement, és gràcies a l'actualitat de l'ànima que té lloc l'acte d'entendre els intel·ligibles en acte.

A més, la teoria correlativa lul·liana distingeix perfectament dues vessants en l'acte d'entendre: l'objectiva, que entén els intel·ligibles en acte, i la subjectiva, o autoconsciència existencial, que consisteix en l'autopresència que l'intel·ligent gaudeix, en entendre, d'adonar-se, íntimament i d'una manera experimental, del seu propi ésser, en percebre el seu acte d'entendre.²⁸ Aquesta autoconsciència, amb l'autoconeixement necessàriament subsegüent, encara que sigui més difícil de ser reconeguda, és exactament el que fa possible conèixer l'ésser intel·ligible aliè com a tal, i distint del propi ésser.

23. Ramon LLULL, *Liber correlativorum...*, p. 139, l. 330-335.

24. Vegeu Ramon LLULL, *Liber de modo naturali intelligendi*, al tom VI de les ROL (núm. 161 del catàleg), 1978, p. 191: «Ipse autem intellectus agens abstrahit species ab obiectis exterioribus et reponit in sua pròpria passione, in qua facit ipsas intelligibiles.»

25. Vegeu Ramon LLULL, *Libre de Home*, ORL, vol. XXI, p. 31: «Entendre cavall o castell és obra accidental exida e influïda de l'entendre dedins, qui és obra substancial e primera de la essència de l'enteniment, del qual entendre substancial l'ome qui és intel·lectiu trau l'entendre accidental ab lo qual ateny los objects que desira entendre, e ab aquell serà entès fantàstich e spècia guanyada e multiplicada.»

26. Ramon LLULL, *Libre de Home*, p. 31: «e és de la semblança de l'intelligible dedins, treta d ell per l'ome qui és intel·lectiu movent son enteniment a entendre, e és per ço de l'intelligible dedins car l'object defores és intelligible, ço és cavall o castell, e enaxí de los altres.»

27. Vegeu Ramon LLULL, *Llibre d'ànima...*, p. 287: «En quant anima no pot haver ses operacions dedins sens que no multiplich spècies defores.» És a dir, l'intel·lectiu de dins entén en si mateix l'intel·ligible de fora: i quan l'entén —encara que no entengui tota la seva intel·ligibilitat—, ambdós són un mateix acte.

28. Hi ha un acte d'entendre continu i permanent que entén a si mateix sense el qual l'home no seria home. Vegeu Ramon LLULL, *Libre de Home*, p. 35: «Se en la memòria no era continu membrar, e en enteniment entendre, e en la volentat voler, les formes e las matèries sperituals de la ànima que dites havem en lo capítol “Com és hom”, serien ocioses e no haurien ab què s'poguessen ajustar, e car les formes no hau-

Aquesta distinció entre el vessant objectiu i el subjectiu de l'acte de conèixer, afirmada clarament per la teoria correlativa, impedeix que es redueixi aquest acte al seu vessant objectiu, és a dir, a la possessió de les essències, com fan tots els racionalismes. En dir Llull que els intel·ligibles aliens es coneixen en el propi intel·ligible, mostra la necessitat de compondre's el primer amb el segon. Efectivament, l'intel·ligible en potència de les coses corporals no s'identifica amb l'intel·ligible en acte —que després, un cop finalitzat l'acte d'entendre, passarà a ser entès—, que de fet és conegut en l'acte de conèixer. Ja s'apuntava més amunt —encara que llavors s'estigués donant un exemple sobre el principi de la bondat— que en l'acte d'entendre dels ens creats, l'intel·ligible no s'identificava amb l'entès, perquè el primer estava *in fieri* mentre que el segon era ja un *in facto esse*. D'altra banda, reduir l'entendre al seu vessant objectiu originaria la interpretació essencialista de l'ens, que no tan sols objectiva l'essència, sinó que tendeix a objectivar també l'acte d'ésser, que no és objectivable.

Donant seqüència al que s'acaba d'escriure i ja entrant en el terreny de la lògica, es pot mostrar ara de quina manera la teoria dels correlatius va fer possible l'elaboració de la famosa *demonstració per equiparació* lul·liana, que aporta nova llum a la teoria clàssica de la demostració.

No obstant això, sembla convenient recordar abans que Llull, com ell mateix no es cansa de repetir, implementa amb el seu *Art* una lògica diferent de l'aristotèlica. Llull fa una lògica real, basada principalment en les primeres intencions i no en les segones.²⁹

En relació amb la teoria de la demostració perfecta, Llull explica que l'acte de demostrar només pot existir juntament amb el demostratiu i el demostrable. Ara bé, ambdós podran presentar les mateixes o diferents condicions de coneixement. Si les tenen diferents, es podrà conèixer el superior per l'inferior, o l'inferior pel superior. En el primer cas, es té la demostració *quia*; en el segon, la *propter quid*, ambdues aristotèliques. En la demostració *quia* es prova la causa, que en aquesta demostració és el demostrable, per l'efecte. Per la demostració *propter quid*, es prova l'efecte per la causa. En ella, el mitjà demostratiu és la causa i l'efecte, el demostrable.³⁰

rien actió ni les matèries passió sens radicals membrar, entendre e voler, l'ànima no hauria ab què enformàs lo cors, ni ab què li donàs ésser ni vida, e ab ell nos poria ajustar ni conjunir. Cové, donchs, que ls radicals membrar, entendre e voler sien en continu actu en aquell temps en què home és home.» En actualitzar els intel·ligibles externs en l'intel·ligible intern, és obvi que només ens adonem de la realitat externa com a quelcom diferent de la realitat interna si tenim una presència de la realitat interna.

29. Vegeu Ramon LLULL, *Introductoria artis demonstrativae*, MOG iii, II, i (55): «Metaphysica enim considerat res, quae sunt extra animam, prout conveniunt in ratione entis; logica autem considerat res secundum esse, quod habent in anima, quia tractat de quibusdam intentionibus, quae consequuntur esse rerum intelligibilium, scilicet de genere, speciei & talibus, & de iis, quae quae consistunt in actu rationis, scilicet de syllogismo, consequentia & talibus; sed haec Ars tanquam suprema omnium humanarum Scientiarum indifferenter respicit ens secundum istum modum & secundum illum; & sic patet, quod in modo considerandi ex parte subjecti defferant.»

30. Així interpreta el pensament de Llull el seu millor deixeble parisenc, Thomas Le Myésier. Vegeu Thomas LE MYÉSIER, *Breviculum seu Electorium Parvum, Pars succursiva* 4, Supplementi Lulliani, tom I, Brepols Turnholt, 1990, p. 367, l. 44-53: «Demonstratio vero propria in tres species est divisa. Nam dum ita

Quan el mitjà demostratiu i el demostrable presentin iguals condicions de coneixement, llavors estarem davant la demostració per equiparació.³¹

Llull coincideix amb Aristòtil a dir que les demostracions han de ser sil·logístiques, però no està d'acord sobre les condicions del terme mitjà. Aristòtil deia que en la demostració afirmativa més perfecta el terme mitjà expressa la definició del subjecte i al mateix temps la definició de la causa del predicat, és a dir, el terme mitjà és definit segons la posició que ocupa la cosa en el pensament: subjecte i predicat. No funciona així la lògica lul·liana. El terme mitjà aristotèlic, segons diu Llull, és mitjà només per raó del sil·logisme; però ell busca un mitjà que sigui real i natural entre les coses designades pel sil·logisme, i el troba en l'«acte».³²

Si en els sil·logismes lul·lians el mitjà utilitzat correspon a un acte, en la *demonstració per equiparació* correspon a un acte en el qual s'equiparen el demostrable i el demostratiu; per tant, no s'arriba al coneixement del superior per l'inferior, ni de l'inferior pel superior. Com que el demostratiu i el demostrable s'equiparen, és necessari que, coneixent-se les condicions del primer, es manifestin necessàriament les

est, quod aliquid notum ratione suarum conditionum notarum habet aliud necessario notificare, hoc habet fieri duobus modis. Nam aut demonstrativum et demonstrabile inaequales habent conditiones aut aequales. Si inaequales, aut superiores istius notificabunt inferiores illius. Et sic est demonstratio propter quid, causa probante effectum. Ut propter hoc, quia necessarium est bonitatem nihil esse sine veritate, impossibile est suppositum esse bonum, nisi sit verum, et sic de aliis, aut affirmative aut negative.»

31. Thomas LE MYÉSIER, *Breviculum...* (l. 65-69): «Se vero demonstrativum et demonstrabile aequales habent conditiones, tunc oportet, quod conditiones demonstrativi sint notae, demonstrantes ex sui manifestatione ignotas conditiones demonstrabilis. Et hoc maxime habet locum in Deo, et sic est demonstratio per aequiparantiam.»

32. En voler fer una lògica real, és a dir, que ordeni el pensament de la realitat tal com aquesta és en si mateixa i no segons les seves propietats lògiques, que són les propietats de la realitat tal com és pensada, Llull busca un terme mitjà que sigui realment un mitjà entre les coses designades pels extrems del sil·logisme, busca un terme natural, real, primitiu, intern i necessari a les coses, etcètera, i el troba en l'acte. En la lògica aristotèlica, la major o menor universalitat dels termes depèn de la posició que el concepte té en la proposició mental. Així, si el terme està en la posició de predicat, serà sempre universal si la proposició és negativa i serà sempre particular si la proposició és afirmativa. És a dir, que la universalitat del terme depèn d'una propietat lògica: de la posició en el pensament. La lògica lul·liana, per ser una lògica que considera les coses tal com són fora del pensament, no funciona així. La major o menor universalitat dels termes es basa en una propietat real, en un acte. Segons la major o menor contracció de l'acte que constitueix la cosa, s'obtindrà una major o menor universalitat. En Llull, les propietats lògiques —universal o particular són propietats de les coses pensades— depenen directament de les propietats reals. Per exemple, entre «substància», «animal» i «home», l'acte de «substantivar» és més universal en «animal» que en «home». Llull buscarà sempre termes mitjans que siguin veritables mitjans reals entre les coses assenyalades pels sil·logismes. L'acte de sentir, per exemple, es troba en les substàncies, en els animals i en l'home, i és més universal en la substància, menys en l'animal i encara menys universal en l'home, però no deixa de ser l'activitat comuna que tenen aquests dos extrems —substància i home— i per tant pot ésser terme de comparació en un sil·logisme. Sobre el sil·logisme lul·lià, es pot consultar Roberto CORDESCHI, «I sillogismo di Lullo», *ATTI del Convegno Internazionale di storia della logica, San Gimignano, 4-8 dicembre 1982*, Bolonya, CLUEB, 1983, p. 259-264. Vegeu també Ramon LLULL, *De conversione subiecti et praedicati et medii*, al tom VI de les ROL (núm. 163 del catàleg), 1978, p. 251-275.

condicions ocultes del segon.³³ I això succeeix en grau màxim en Déu. La major utilitat de la *demonstració per equiparació*, com és obvi, tindrà lloc en les demostracions de la Trinitat divina, encara que, en la mesura que els éssers creats s'assemblin al creador, també pugui ser utilitzada en la creació.

Si bé ja des d'Aristòtil se sap que el nostre enteniment entén formant, i formant entén, Llull, amb la seva teoria dels correlatius, aclareix la manera com això succeeix en dir que en l'acte de coneixement no es dona error si hi ha equiparació entre el demostratiu i el demostrable. En els nostres dies, Leonardo Polo, que ha penetrat amb profunditat en el tema del coneixement,³⁴ afirma que es pot provar que tots els errors són incongruències,³⁵ i anomena congruent l'acte que no és menys que la forma per ell atesa. L'error sempre apareix quan succeeix la incongruència: bé per excés de forma o per deficiència de l'acte.

Passant ja als temes teològics, Llull dedica la Quarta Distinció del *Llibre dels correlatius connaturals* a l'estudi de Déu a través dels actes correlatius de les seves dignitats. Comença provant que en Déu els correlatius es relacionen de manera diferent: els correlatius de les dignitats són infinits però distints de manera personal, ja que, en ser infinits, la seva activitat també ho serà i, per tant, també les relacions entre ells.³⁶ A continuació, servint-se també dels correlatius de les dignitats, prova que en Déu existeixen tres propietats, una d'activa, una altra de passiva i una altra de connectiva, que són simultàniament una única essència, un únic ésser diví i un únic Déu. Per propietat activa entén la propietat paternal, per la passiva, certament, la filial, i per la connectiva, la propietat inspirada.³⁷

En aquesta explicació de la Trinitat, Llull tenia com a principal objectiu la conversió dels musulmans. Havia escrit en el *Llibre dels principis i qüestions de teologia*

33. Llull exigeix més condicions per als termes a fi que el sil·logisme sigui demostratiu, és a dir, que torni evident la conclusió per raons necessàries. Defineix diversos graus de demostrabilitat, el més perfecte dels quals és aquell en què tant els extrems com el terme mitjà són substancials i convertibles entre si. És el cas de la demostració per equiparació.

34. Sobre l'acte cognoscitiu, vegeu Leonardo POLO, *Curso de Teoria del Conocimiento*, vol. 1, lliçons 2 i 7, Pamplona, EUNSA, 1984.

35. Vegeu el pròleg a Ignacio FALGUERAS, *La «res cogitans» en Espinosa*, Pamplona, EUNSA, 1976; p. 11-43 i la part 1 de la lliçó 6 de Leonardo POLO, *Curso...*, vol. IV.

36. Vegeu la nota 12.

37. Vegeu Ramon LLULL, *Liber correlativorum...*, p. 142, l. 456-476: «Essentia Dei est una et indivisa, aeterna et infinita; et sic de suo esse, quod cum ipsa essentia convertitur. Hoc autem esse non potest, nisi bonificativus et magnificativus, et sic de aliis —tivis supra dictarum rationum, sint una propria proprietas activa; et quod bonificabile et magnificabile, et sic de aliis— bilibus, sint una propria proprietas passiva; ita etiam, quod bonificare et magnificare sit una propria proprietas connexiva; et quod in simul sint una essentia, unum esse divinum et unus Deus. Aliter supra dicta principia et correlativa eorum non possent esse una essentia, unus Deus. Per proprietatem activam intelligimus proprietatem paternalem, per passivam vero filialem, per connexivam vero inspiratam. Ratio huius est, ut activus producat passivum ita bonum, et ita magnum etc. quantum ipse est. Hoc autem non potest, nisi de se ipso producat ipsum; cum de nihilo non posset, esset enim novus; neque de materia, quia esset quantus. Et sic necessarium est, quod ipse producens sit Pater, quia de se ipso producit; et per consequens productum est Filius; et illa natura connexiva ab ipsis processa nominatur Spiritus sanctus.»

que «si es pogués provar la Trinitat als sarraïns, fàcilment serien duts a acceptar els altres articles del Credo, com la divina Encarnació, perquè la seva religió ja els prepara per a creure-hi. Mahoma diu de fet que Jesucrist és esperit i Verb diví, nascut per l'Esperit Sant d'una dona verge.»³⁸ Pensava, doncs, que estaven propers a la fe cristiana i que el seu *Art* podria contribuir a la conversió. Desgraciadament, Mahoma, a la sura IV, 171 de l'Alcorà s'oposava rotundament a admetre la Trinitat en Déu.

A més, Llull acceptava l'objecció que li oposaven els musulmans que afirmaven que l'enteniment i l'amor divins no eren suficients per a demostrar la Trinitat. En la mateixa obra, Llull escriu que quan se'ls vol demostrar la producció de persones en Déu, se'ls explicava que Déu, comprenent-se a si mateix, concep una paraula que és el Fill. Però ells no ho acceptaven, ja que deien que en la intel·lecció humana no es produeix ni es concep altre home per la intel·lecció i prenent de si mateix. Llull estava d'acord en això, perquè estava convençut que la generació del Fill i la inspiració de l'Esperit Sant tenen lloc en l'essència divina, i per tant en la seva explicació haurien d'entrar tots els correlatius de totes les dignitats i no només l'enteniment i l'amor.³⁹ I així ho explica en el *Llibre dels correlatius connaturalis* i en els seus sermons, sembla que amb bon resultat, ja que al final del *Llibre dels principis i qüestions de teologia* revela la seva pròpia experiència dient que quan ensenyava en àrab les dignitats de Déu i els seus actes als filòsofs musulmans, aquests no podien defensar-se i acabaven acceptant la Trinitat.⁴⁰

Per tot el que anem dient, no és estrany que, en els dies que corren, quan el diàleg interreligiós torna a preocupar a tots, hagi augmentat l'interès per l'obra lul·liana. Llull atreu perquè les relacions entre els principis i els seus correlatius constitueixen les raons «necessàries» que faciliten la convergència entre la raó i la fe. I avui les persones, potser cansades de tanta manca de raonament i de tanta contingència, tornen a buscar «raons necessàries» en les seves creences religioses.

De fet, Llull pensa que la fe no és només coneixement; és una actitud, una postura interior, l'única que permet contactar amb la realitat. La fe ens situa com una realitat més entre altres i fa possible el nostre intercanvi amb elles. Per tant, la fe és irreductible a qualsevol tipus de coneixement i incommensurable per a solament el coneixement. Sustenta tota la nostra activitat intel·lectual, però no es redueix a ser activitat intel·lectual. Tampoc no es troba en la forma lògica de les nostres proposicions, sinó abans. I sense fe, no es pot formular la veritat total.

I és aquí, exactament, on ens vol dur el pensament lul·lià.

Si, com diu Llull, tota la realitat s'origina en els mateixos principis, i aquests principis, els seus actes i els seus correlatius ens permeten el mutu coneixement, ja no som davant de dos mons, el natural i el sobrenatural, que s'hagin d'harmonitzar, sinó que tots som en un únic lloc.

38. Vegeu Ramon LLULL, *Principes et questions de Théologie*, París, Cerf, 1989, p. 255. Es refereix a la sura XIX (Maria), vers. 17, 19-20, i a la sura XXI (els profetes), vers. 91.

39. Ramon LLULL, *Principes...*, p. 256-257.

40. Ramon LLULL, *Principes...*, p. 257.

I les realitats, o els aspectes de la realitat que superin la nostra capacitat intel·lectual? Més amunt, en aquestes pàgines,⁴¹ ja s'ha dit que els intel·ligibles externs es reben en el propi intel·ligible, però també s'ha apuntat que l'entès, en els éssers creats, no es converteix en l'intel·ligible,⁴² perquè aquest últim està *in fieri*, mentre que el primer és ja un *in facto esse*. És a dir, que l'home mai aconsegueix esgotar tota la intel·ligibilitat ni de les realitats que la fe ens presenta, ni de les realitats naturals. Si es consideren, doncs, ambdues realitats des del punt de vista de la seva accessibilitat, cal dir que es troben en el mateix pla: el pla constructiu de la veritat.

L'acte humà de conèixer pot no esgotar la intel·ligibilitat del conegut per dos motius: o per excés de l'intel·ligible extern o per imperfecció de l'intel·ligible intern. A mesura que l'ésser humà es perfeccioni en bondat, i en tots els principis del seu ésser, mes lúcid es trobarà enfront de la veritat.⁴³ Per aquest motiu, Llull va introduir les virtuts morals en el seu *Art*; perquè els seus mecanismes no funcionen sols, sinó amb ajuda de la persona de l'artista que ho maneja.⁴⁴ Com més ficat en Déu estigui l'artista, més s'ampliarà el seu intel·ligible intern, millor treballarà amb l'*Art* i millor descobrirà les veritats.

Les nostres veritats, segons Llull, estan, doncs, en construcció. Sempre existeix la possibilitat d'entendre cada vegada millor les realitats terrenes i el mateix succeïx amb les realitats de la fe. Pot parlar-se d'un cercle virtuós pel que fa al coneixement de Déu i de les coses de Déu. Però el que interessa destacar és que tant les veritats naturals com les sobrenaturals tenen un fons comú: la veritat lògica. I, de fet, sembla ser així: ningú creu en el que pensa que és fals.

El pensament lul·lià, en mostrar, amb els correlatius de l'acte, de quina manera l'acte de conèixer apropiat es du a terme en l'àmbit de l'acte propi, en revelar com l'objecte conegut s'uneix al subjecte, i, sobretot, en insistir que els coneixements que anem adquirint tenen com a finalitat nodrir la nostra pròpia substància, oferix també àmplies perspectives per a una millor comprensió de les relacions entre raó i fe.

41. Vegeu la nota 14.

42. Vegeu la nota 12.

43. És a dir, la nostra intel·ligibilitat de dins serà més potent per entendre la intel·ligibilitat de fora.

44. El novè subjecte de l'*Ars* és «de artificio», la pròpia art, que té tres espècies: la moral, les arts liberals i les mecàniques. En la moral, entren les virtuts i els vicis. Vegeu Ramon LLULL, *Ars generalis...*, p. 263, l. 1- 5. Al final de l'obra, diu clarament que sense una bona intenció no es pot aprendre l'*Art*. Vegeu Ramon LLULL, *Ars generalis...*, p. 524-525, l 12- 15: «Unde sciendum est, quod haec Ars tres amicos habet, videlicet subtilitatem intellectus et rationem et bonam intentionem. Sine istis quidem nullus hanc Artem addiscere potest.»